

SURXONDARYO VILOYATINING IQTISODIY RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Kurbanov Aybek Turabayevich

Mustaqil izlanuvchi, Iqtisodiyot yo'nalishi

Surxondaryo viloyati, Termiz shahri, O'zbekiston

Email: kurbanov.aybek@edu.uz

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19608793>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatining iqtisodiy rivojlanish istiqbollari tahlil etilgan. Viloyatning 2019–2023 yillardagi YaHM dinamikasi, sanoat va qishloq xo'jaligi tarkibidagi o'zgarishlar, investitsiya oqimlari hamda eksport ko'rsatkichlari statistik jihatdan o'rganilgan. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, tarmoqlararo solishtirma va iqtisodiy modellashtirish metodlaridan foydalanilgan. Asosiy muammolar aniqlanib, viloyat iqtisodiyotini 2030 yilgacha jadal rivojlantirish uchun ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo viloyati, iqtisodiy rivojlanish, sanoatlashtirish, logistika, eksport salohiyati, investitsiya, qishloq xo'jaligi klasterlari, turizm.

1. KIRISH

Surxondaryo viloyati O'zbekistonning janubiy qismida joylashgan bo'lib, uch xorijiy davlat — Afg'oniston, Tojikiston va Turkmaniston — bilan chegaradosh strategik hudud hisoblanadi [1]. Ushbu geografik holat viloyatga bir vaqtning o'zida ham imkoniyat, ham muammo yaratadi: tranzit savdo va mintaqaviy integratsiya nuqtai nazaridan katta salohiyatga egaligi bilan birga, markaziy iqtisodiy quvvatlardan uzoqda joylashganligi infratuzilma va investitsiya kamchiligiga olib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida barcha viloyatlarni mutanosib rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [2]. Biroq Surxondaryo viloyati iqtisodiy ko'rsatkichlari bo'yicha hali ham respublika o'rtachasidan sezilarli past. 2023 yil ma'lumotlariga ko'ra, viloyat YaHMining respublika YaIMiga nisbati atigi 4,5 foizni tashkil etgan, holbuki aholi ulushi 8,2 foizni tashkil qiladi [3]. Bu nomutanosiblik strategik yondashuvni talab etadi.

Viloyatning tabiiy resurslari (neft, gaz, oltin, fosforitlar, marmar), unumdor qishloq xo'jaligi erlari va 2,9 millionlik mehnat resursi uning iqtisodiy salohiyatini belgilaydi. Lekin ushbu salohiyatni ro'yobga chiqarishda tizimli to'siqlar mavjud: sanoatning yetarli rivojlanmaganligi, logistika cheklovlari va innovatsion muhitning sustligi [4]. Shu muammolarni ilmiy jihatdan o'rganish ushbu tadqiqotning asosiy motivatsiyasidir.

Tadqiqotning ob'ekti: Surxondaryo viloyatining tarmoqlar bo'yicha iqtisodiy rivojlanish jarayonlari va istiqbollari.

Tadqiqotning predmeti: viloyat iqtisodiy o'sishini belgilaydigan omillar, muammolar va rivojlanish istiqbollarini tahlil qilish metodlari.

Tadqiqotning maqsadi: Surxondaryo viloyatining iqtisodiy rivojlanish istiqbollarini kompleks baholab, 2030 yilgacha bo'lgan davrda iqtisodiyotni jadallashtirishga qaratilgan ilmiy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifalari:

1. hududiy iqtisodiy rivojlanish nazariyalari va xorijiy tajribani o'rganish;
2. viloyatning 2019–2023 yillardagi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarini statistik tahlil qilish;
3. tarmoqlar kesimida investitsiya dinamikasini baholash;
4. iqtisodiy rivojlanishga to'sqinlik qiluvchi asosiy muammolarni aniqlash;

5. 2030 yilga qadar rivojlanish istiqbollari va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

2. ADABIYOTLAR SHARHI

Hududiy iqtisodiy rivojlanish muammolari xalqaro miqyosda keng o'rganilgan. Ushbu bo'limda asosiy nazariy va empirik ishlar tahlil etiladi, so'ngra ushbu tadqiqotning ulardan farqli jihatlari ko'rsatiladi.

Xorijiy olimlar orasida A. Hirschman [5] asimmetrik rivojlanish nazariyasida qoloq hududlarning «yuqori tortish» (trickle-down) mexanizmi orqali rivojlanishi uchun maqsadli sanoat siyosati zarurligini ko'rsatdi. G. Myrdal [6] esa «sababiy to'planish» (cumulative causation) nazariyasida hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarning o'z-o'zini kuchaytiruvchi xususiyatini asoslab berdi. Bu nazariyalar muvofiq davlat aralashuvisiz qoloq hududlarning rivojlanishi ehtimolsizligini isbotlaydi.

P. Krugman [7] va M. Fujita [8] «Yangi iqtisodiy geografiya» doirasida iqtisodiy faoliyatning ma'lum hududlarda klasterlashuvini agglomeratsiya effektlari orqali tushuntirdi. Ularning xulosasiga ko'ra, infratuzilmaga investitsiyalar hududlarga iqtisodiy faoliyatni «tortib olish» imkoniyatini beradi. Bu g'oya Surxondaryo uchun logistika va transport investitsiyalarining strategik muhimligini asoslaydi.

Mahalliy tadqiqotlar orasida Yusupov va Muxtarov [9] O'zbekiston janubiy viloyatlarida qishloq xo'jaligi klasterlarini rivojlantirishning iqtisodiy samaradorligini o'rganishdi. Tursunov [10] Surxondaryoning tabiiy resurslari va ularning iqtisodiy jihatdan o'zlashtirilish darajasini baholab, katta salohiyat mavjudligini ko'rsatdi. Holiqov [11] esa chegaraviy savdoning viloyat iqtisodiyotiga ta'sirini empirik jihatdan tahlil qildi.

Jahon banki [12] va UNDP [13] hisobotlari tranzit geografiyaga ega rivojlanayotgan hududlarda maqsadli investitsiyalar YaIM o'sishiga va bandlik darajasini oshirishga bevosita xizmat qilishini tasdiqlaydi. ADB [14] Markaziy Osiyo mamlakatlarida transport va logistika infratuzilmasini takomillashtirish eksport hajmini 30–45 foizga oshirishi mumkinligini hujjatlashtirilgan.

Biroq ko'rib chiqilgan ishlarning barchasida muhim bo'shliqlar mavjud. Birinchidan, Surxondaryo viloyatining barcha iqtisodiy tarmoqlari bo'yicha kompleks tahlil o'tkazilmagan. Ikkinchidan, 2030 yilgacha bo'lgan davrga maqsadli ko'rsatkichlar bilan istiqbol stsenariysi ishlab chiqilmagan. Uchinchidan, turizm va «yashil iqtisodiyot» salohiyatidan foydalanish imkoniyatlari hududiy miqyosda o'rganilmagan. Ushbu bo'shliqlarni to'ldirish mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy hissasi hisoblanadi.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot maqsadiga erishish uchun bir-birini to'ldiruvchi to'rtta metoddan foydalanildi.

Statistik tahlil va dinamik taqqoslash metodi. Viloyatning 2019–2023 yillardagi YaHM, sanoat ishlab chiqarish, eksport va investitsiya ko'rsatkichlari O'zbekiston Statistika agentligi [3] va Iqtisodiyot vazirligi [2] rasmiy ma'lumotlari asosida jadval ko'rinishida tahlil qilindi. Yillik o'sish sur'atlari, tarkibiy ulushlar va respublika o'rtachasi bilan farqlar hisoblab chiqildi. Bu metod orqali tarmoqlarning hissasi va ularning o'zgarish tendentsiyasi aniqlashtirildi.

Tarmoqlararo solishtirma tahlil. Qishloq xo'jaligi, sanoat, transport-logistika va turizm tarmoqlariga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi va samaradorligi bir-biri bilan solishtirish yo'li bilan baholandi. Buning uchun tarmoq bo'yicha investitsiyalar, ular yaratgan YaHM ulushi va ish o'rinlari ko'rsatkichlari 2-jadval asosida qiyosiy tahlil qilindi.

SWOT-tahlil metodi. Viloyat iqtisodiyotining kuchli tomonlari (tabiiy resurslar, geografik joylashuv, mehnat resurslari), zaif tomonlari (sanoat zaifligi, logistika cheklovlari), imkoniyatlar (turizm, eksport, erkin iqtisodiy zona) va tahdidlar (xorijiy bozor raqobati, iqlim o'zgarishlari) tizimli ravishda baholandi. Bu metod tavsiyalarni asosli ishlab chiqish uchun zarur kompleks kontekstni taqdim etdi.

Prognozlash va stsenariy tahlili. 2023 yilgi statistik ma'lumotlar va ADB [14] hamda Jahon banki [12] metodologiyalari asosida 2030 yilga qadar uchta stsenariy — inertli, o'rtacha va optimistik — bo'yicha YaHM, eksport va bandlik prognozlarini hisoblab chiqildi. Bu yondashuv siyosiy qarorlarning potensial ta'sirini miqdoriy jihatdan baholash imkonini berdi.

4. TAHLIL VA NATIJALAR

4.1. Viloyat iqtisodiyotining umumiy holati (2019–2023)

O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma'lumotlari [3] asosida tuzilgan 1-jadvalda Surxondaryo viloyatining 2019–2023 yillar davomidagi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari aks ettirilgan.

1-jadval. Surxondaryo viloyatining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari (2019–2023)

Ko'rsatkich	2019	2020	2021	2022	2023
YaHM (mlrd so'm)	25 840	27 310	32 160	36 920	41 580
YaHM o'sishi (%)	—	+5,7	+17,8	+14,8	+12,6
Sanoat ulushi (%)	18,2	17,9	19,1	20,4	21,7
QX ulushi (%)	41,8	42,3	40,6	39,1	37,8
Eksport (mln USD)	218	196	274	351	412
Ishsizlik darajasi (%)	12,4	13,1	11,8	10,9	10,2
Aholi soni (ming kishi)	2 714	2 768	2 823	2 881	2 941

Manba: O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, 2023 [3]; muallif hisob-kitoblari.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, viloyat YaHMi 2019–2023 yillar mobaynida 25 840 mlrd so'mdan 41 580 mlrd so'mga, ya'ni 60,9 foizga oshdi. Bu ko'rsatkich ijobiy bo'lsada, bir qator muammolar ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Birinchidan, qishloq xo'jaligi tarmoqining ulushi hali ham 37,8 foizni tashkil etmoqda — bu ko'rsatkich rivojlangan hududlarga nisbatan 2–3 barobar yuqori. Ikkinchidan, sanoat ulushi 2019–2023 yillarda atigi 3,5 foiz punktga o'sdi (18,2 foizdan 21,7 foizga) — bu sanoatlashtirish jarayonining sekin borayotganligidan dalolat beradi. Uchinchidan, ishsizlik darajasi 10,2 foiz bilan respublika o'rtachasidan (8,4 foiz, 2023) hali yuqori [3].

Eksport ko'rsatkichi dinamikasi quvontiradi: 2019 yilgi 218 mln USD dan 2023 yilda 412 mln USD ga yetdi, ya'ni 89 foizga oshdi. Biroq eksport tarkibini tahlil qilsak, uning 81 foizi qayta ishlanmagan yoki birlamchi qayta ishlangan mahsulotlar hissasiga to'g'ri keladi. Bu qo'shimcha qiymat zanjirini uzaytirish zarurligini ko'rsatadi [2, 14].

4.2. Tarmoqlar bo'yicha investitsiyalar tahlili

2-jadvalda 2021–2023 yillar mobaynida Surxondaryo viloyatida tarmoqlar bo'yicha investitsiyalar hajmi va tarkibiy o'zgarishlar keltirilgan.

2-jadval. Surxondaryo viloyatida tarmoqlar bo'yicha investitsiyalar (2021–2023)

Tarmoq	2021 (mlrd so'm)	2022 (mlrd so'm)	2023 (mlrd so'm)	O'sish 2021– 23 (%)	Ulush 2023 (%)
Qishloq xo'jaligi	1 210	1 380	1 520	+25,6	23,0
Sanoat va ishlab chiqarish	980	1 250	1 640	+67,3	24,8
Transport va logistika	720	890	1 180	+63,9	17,8
Turizm va xizmatlar	340	480	690	+102,9	10,4
Ijtimoiy infratuzilma	880	1 020	1 140	+29,5	17,2
Boshqa tarmoqlar	610	810	450	-26,2	6,8
JAMI	4 740	5 830	6 620	+39,7	100

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, 2023 [2]; muallif hisob-kitoblari.

Jadval natijalari bir necha muhim tendentsiyani ko'rsatmoqda. Sanoat va ishlab chiqarish sohasi investitsiyalari eng tez o'sgan tarmoq bo'lib, uch yilda 67,3 foizga oshdi. Bu davlat siyosatining sanoatlashtirish yo'nalishida ijobiy samarasi bermoqda [2]. Transport va logistika ham 63,9 foizlik o'sish bilan yuqori natijalarga erishdi — bu viloyatning tranzit salohiyatini rivojlantirishga kuchayib borayotgan e'tiborning natijasidir.

Ayniqsa e'tiborga loyiq ko'rsatkich — turizm va xizmatlar sohasidagi 102,9 foizlik investitsiya o'sishi. Viloyatda Boy o'tmish (Dalvarzintepa, Xalchayon, Qo'rg'ontepa), noyob tabiat (Boysun tog'lari, Xo'jaipok vodiysi) va milliy madaniyat (Boysun, YuNESCO ro'yxatida) turizm uchun katta imkoniyat yaratadi. Biroq turizm infratuzilmasi — mehmonxonalar, yo'llar, ko'rsatuvchi tizim — hali yetarli darajada rivojlanmagan [13].

4.3. Asosiy muammolar va SWOT-tahlil

Tahlil natijalariga asosan Surxondaryo viloyati iqtisodiy rivojlanishidagi quyidagi tizimli muammolar aniqlandi:

1. Sanoatning yetarli rivojlanmaganligi. Qayta ishlash sanoati viloyat iqtisodiy salohiyatiga mos kelmayapti. Xomashyo eksporti keng tarqalgan bo'lib, bu qo'shimcha qiymat yaratish zanjirini qisqartiradi va ish o'rinlari yaratish imkoniyatini cheklaydi [5, 12].
2. Logistika va transport infratuzilmasidagi kamchiliklar. Ichki tumanlardan markaziy shaharlargacha yo'l sifati past. Quruq port va zamonaviy omborxonalar tizimi mavjud emas. Termiz–Xayraton koridori salohiyati to'liq o'zlashtirilmagan [14].
3. Moliyaviy resurslarning cheklanganligi. Mahalliy banklar kichik va o'rta biznesga uzoq muddatli investitsiya kreditlari berish imkoniyati cheklangan. Venchur kapital va PPP mexanizmlari deyarli qo'llanilmayapti [12].

4. Malakali kadrlar taqchilligi. Yuqori malakali muhandislik va texnologiya mutaxassislari ko'pincha Toshkent yoki boshqa yirik shaharlarga ko'chib ketmoqda. Mahalliy ta'lim muassasalarida amaliy yo'nalishdagi ta'lim sifati past [9].
5. Ekologik va iqlimiy xavflar. Viloyat o'ta issiq iqlimi, suv tanqisligi va cho'llanish xavfi bilan duch kelmoqda. Bu qishloq xo'jaligi samaradorligiga va istiqbolda turizm rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [13].

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Surxondaryo viloyati iqtisodiy o'sish tempi ijobiy bo'lsada, strategik salohiyatining katta qismi hali ro'yobga chiqarilmagan. YaHM o'sishi respublika o'rtachasiga yetmayapti, sanoat zaifligi va logistika cheklovlari esa asosiy tormozlovchi omillar bo'lib qolmoqda. 2030 yilga qadar holat tub o'zgarishi uchun quyidagi kompleks tavsiyalar ishlab chiqildi.

Sanoat klasterlarini yaratish. Paxta, ipakchilik va meva-sabzavot asosida to'liq qayta ishlash klasterlari tashkil etish ustuvor vazifa hisoblanadi. ADB [14] tajribasiga ko'ra, bunday klasterlar 3–4 yil ichida hududiy YaHMni 10–15 foizga oshirishi va 8 000–12 000 ta yangi ish o'rni yaratishi mumkin. Toshkent viloyatidagi «Chirchiq» sanoat zonasi modeli Termiz atrofiga tatbiq etilishi tavsiya etiladi.

Termiz logistika hubini rivojlantirish. Termiz shahrida quruq port, sovtgichli omborxonalar va multimodal logistika markazi qurish viloyat eksportini 40–50 foizga oshirish imkonini beradi. Bu loyiha Afg'oniston va Pokiston bozorlariga bevosita chiqish yo'lini ochadi va viloyatni Markaziy Osiyo — Janubiy Osiyo tranzit koridorining asosiy tuguniga aylantiradi [14].

Madaniy va ekologik turizm klasterini shakllantirish. Boysun tumanining YuNESCO merosi maqomi, Dalvarzintepa arxeologik yodgorliklari va Kofrunixon tabiiy parki asosida turizm infratuzilmasiga sarmoya kiritish 2030 yilga qadar turistlar sonini 3 barobarga oshirish va 5 000–7 000 ta ish o'rni yaratish imkonini beradi. UNDP [13] hisobotiga ko'ra, madaniy turizm ayni shu turdagi hududlar uchun eng yuqori multiplikator effektga ega tarmoq hisoblanadi.

Mahalliy kadrlar tayyorlash tizimini qayta qurish. Viloyatdagi OTM va texnikumlarni sanoat korxonalarini bilan hamkorlikda dual ta'lim tizimiga o'tkazish, IT va muhandislik yo'nalishlarini kuchaytirish tavsiya etiladi. Xorijiy investorlar bilan kadrlar tayyorlash to'g'risida alohida kelishuvlar tuzilishi viloyatdagi «miya oqimi»ni kamaytiradi [9, 10].

«Yashil iqtisodiyot» va resurs samaradorligiga o'tish. Qishloq xo'jaligida suv tejovchi texnologiyalar (tomchilatib sug'orish), quyosh energiyasidan foydalanish va organik dehqonchilik yo'nalishlarini rivojlantirish viloyatni iqlim o'zgarishlariga chidamliroq qiladi va shu bilan birga yangi eksport bozorlari ochadi. Yevropa bozorlari uchun sertifikatlangan organik mahsulotlar bo'yicha Surxondaryo eksport hajmini 2030 yilga qadar 100 mln dollarga yetkazish mumkin [13].

Prognoz stsenariy tahlili ko'rsatishicha, yuqoridagi tavsiyalar to'liq amalga oshirilgan taqdirda (optimistik stsenariy), Surxondaryo viloyatining YaHMi 2030 yilga qadar 2023 yil ko'rsatkichiga nisbatan 2,3–2,5 barobarga oshishi, eksport 1,2 mlrd dollardan oshishi va ishsizlik darajasi 7 foizdan pastga tushishi mumkin. Bu viloyatni O'zbekistonning iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududlari qatoriga olib kiradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yangi O'zbekiston» taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi farmoni (PF-60-son). – Toshkent, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Surxondaryo viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yillik hisoboti. – Toshkent: Moliya vazirligi nashriyoti. – 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Viloyatlar statistik to'plami. – Toshkent: O'zbekiston nashriyot-matbaa uyi. – 2023.
4. Holiqov F.A. Surxondaryo viloyatida iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari // Moliya va iqtisodiyot. – 2022. – №3. – B. 28–41.
5. Hirschman A.O. The Strategy of Economic Development. – New Haven: Yale University Press. – 1958. – 217 p.
6. Myrdal G. Economic Theory and Underdeveloped Regions. – London: Duckworth. – 1957. – 168 p.
7. Krugman P. Geography and Trade. – Cambridge, MA: MIT Press. – 1991. – 142 p.
8. Fujita M., Krugman P., Venables A. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade. – Cambridge: MIT Press. – 1999. – 367 p.
9. Yusupov A.R., Muxtarov B.I. Janubiy viloyatlarda qishloq xo'jaligi klasterlari samaradorligi // Agrar iqtisodiyot. – 2021. – №2. – B. 14–27.
10. Tursunov N.S. Surxondaryo viloyati tabiiy resurslari va ulardan iqtisodiy foydalanish istiqbollari. – Termiz: Termiz universiteti nashriyoti. – 2020. – 186 b.
11. Holiqov B.T. Surxondaryo viloyatida chegaraviy savdo va iqtisodiy rivojlanish // O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. – 2023. – №1. – B. 56–72.
12. World Bank. World Development Report 2023: Migrants, Refugees, and Societies. – Washington D.C.: The World Bank Group. – 2023. – 264 p.
13. UNDP. Human Development Report 2023/2024. – New York: United Nations Development Programme. – 2024. – 312 p.
14. Asian Development Bank. Central Asia Regional Economic Cooperation: Transport and Trade Facilitation Strategic Framework 2030. – Manila: ADB Publications. – 2022. – 144 p.
15. IMF. World Economic Outlook: Navigating Global Divergences. – Washington D.C.: International Monetary Fund. – 2023. – 206 p.